

СЕРГІЙЧУК ВОЛОДИМИР

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SERHIYCHUK VOLODYMYR

a Doctor of History, a professor, a head of History of World Ukrainians Department at the Taras Shevchenko Kyiv National University

Бібліографічний опис:

Сергійчук, В. (2020). Історико-правові аспекти підрахунку втрат від Голодомору-геноциду 1932–1933 років. *Народна творчість та етнологія*, 4 (386), 11–25.

Serhiychuk, V. (2020). Historical and Legal Aspects of Counting the Losses from the 1932–1933 Holodomor-Genocide. *Folk Art and Ethnology*, 4 (386), 11–25.

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПІДРАХУНКУ ВТРАТ ВІД ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РОКІВ *

Анотація / Abstract

У статті розглядаються історико-правові аспекти підрахунку кількості жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років з огляду на те, що винятково демографічний підхід до цього напрямку наукових досліджень себе не виправдав. Зокрема, спроба взяти за базові матеріали всесоюзних переписів 1926 і 1939 років, оскільки міграційні процеси за цей період досі не реконструйовано, насамперед не вивчено питання про кількість завезеної робочої сили з радянських республік, яка під час перепису 1937 року була врахована в УСРР. Донині не встановлено й кількості померлих голодних українських селян у прикордонних з УСРР районах РСФРР і БСРР, а також тих з них, хто був розстріляний під час втечі на радянському кордоні або втопився в Дністрі й Збручі. Не є переконливими і пропозиції включити в рамки цієї трагедії 1934 рік, коли влада Москви вже не видавала розпоряджень геноцидного характеру щодо українців, а смертність сільського населення УСРР різко знизилася в порівнянні не тільки до трагічних 1932–1933 років, а й до передголодових 1930–1931 років.

За таких обставин реалістичним у підрахунку жертв Голодомору-геноциду виглядає історико-правовий підхід, коли на основі архівних документів є можливість одержати статистичні дані про кількість населення УСРР на 1 січня 1932 і 1 січня 1934 років. Різниця між цими показниками на вказані дати і є мінімальною кількістю втрат в 1932–1933 роках, що становить 7 121,4 тис. осіб.

Реальність названої цифри стверджується й зафіксованими показниками дитячої смертності, що сягала в згідно з аналізом документів в окремих населених пунктах від 38 до 52 відсотків. Крім того, на користь такого підходу в підрахунку втрат промовляє і статистика з наповненістю початкових класів: 1 вересня 1932 року до перших класів Петриківського району Дніпропетровської області влилося 1737 дітей, а через рік до другого класу перейшло, за

* В основу статті взято виступ автора на XV юридичних читаннях, які відбулися в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова.

уточненими даними, лише 867. Така сама тенденція виявилася й щодо другокласників і третьокласників: відповідно 1275 і 695, 1126 і 693.

Особливо підкріплює версію стосовно катастрофічної дитячої смертності в цей період порівняльний аналіз народжених у відповідних населених пунктах з наповненістю перших класів через вісім років у школах Оратівського, Плисківського і Погребищенського районів Вінницької області, Баришівського, Іванківського – Київської, Іркліївського – Полтавської (тепер – Черкащина).

Подальше дослідження первинних документів українських архівів дасть можливість установити більш близькі до реальних втрати української нації від Голодомору-геноциду 1932–1933 років.

Ключові слова: Голодомор-геноцид 1932–1933 років, підрахунок загальних втрат, дитяча смертність.

The article considers historical and legal aspects of counting the number of victims of the 1932–1933 Holodomor-Genocide, given that the exclusively demographic approach to this research area has not justified hopes. In particular, an attempt to reckon the 1926 and 1939 All-Union censuses as the basic materials has failed, as migration processes during this period have not yet been reconstructed. First of all, there is still no investigation of the issue of the number of labour force imported from the Soviet republics – the number, which was taken into account in the Ukrainian SSR during the 1937 census. Also, there are no exact numbers established of those deceased starving Ukrainian peasants living in frontier areas adjoining the RSFSR and BSSR bordering on the Ukrainian SSR, as well as those between them who either were shot to death while their fleeing across the Soviet border or drowned in the Dniester and Zbruch. Unconvincing are also the proposals to include the year 1934 within the framework of this tragedy, when the Moscow authorities ceased to issue genocidal orders against Ukrainians, while the mortality rate of the Ukrainian SSR's rural population sharply decreased compared not only to the tragic 1932–1933 period, but also to the pre-famine 1930–1931.

Under the circumstances, a historical and legal approach proves to be more realistic in terms of counting the Holodomor-Genocide victims, when on the ground of archival documents one can obtain statistical data on the population of the Ukrainian SSR as of January 1, 1932 and January 1, 1934. The difference between the mentioned indicators on these dates serves as the minimum death toll in 1932–1933, totalling 7,121,400 people.

The actuality of the number indicated is corroborated by the recorded indices of infant mortality as well, which, based on analyzing the documents, reached in some settlements from 38 to 52 percent. In addition, favouring the proposed approach towards estimating the famine losses is the statistics with the fullness of the primary school classes: on September 1, 1932, 1,737 children entered their schools in Petrykivka District of Dnipropetrovsk Region, while in a year, the following, second classes were attended, according to the refined data, by only 867 pupils out of those first-formers. The same trend was observed regarding second-formers and third-formers: from 1,275 to 695 and from 1,126 to 693, respectively.

The version on disastrous effects of infant mortality in this period is especially supported by the comparative analysis of births in the respective population centres in accordance with the fullness of the first classes eight years later in schools of Orativ, Plyskiv and Pohrebyshche districts (Vinnytsia Region), Baryshivka and Ivankiv ones (Kyiv Region), and Irklyiv District (Poltava Region, now – Cherkasy Region).

Further study of the primary documents of the Ukrainian archives will make it possible to ascertain more accurate total losses of the Ukrainian nation from the Holodomor-Genocide.

Keywords: 1932–1933 Holodomor-Genocide, calculation of total losses, infant mortality.

Масове вбивство українського селянства в 1932–1933 роках, яке Верховна Рада України 2006 року визнала геноцидом, потягнуло за собою відкриття кримінальної справи проти організаторів цього злочину. Спеціальна слідча група, створена у зв'язку із цим у Службі безпеки України, мала вивчити багато документальних і усних свідчень про його зумисний характер й водночас відповісти на питання щодо кількості втрат від Голодомору-геноциду. Із цього приводу слідчий доручив провести відповідну наукову експертизу Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, оскільки спеціальної

державної інституції, яка вивчала б проблеми Голодомору-геноциду 1932–1933 років, в Україні тоді ще не існувало. Підготовлений науковим співробітником сектору тривалості життя і здоров'я населення Омеляном Рудницьким висновок судової науково-демографічної експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України від 30 листопада 2009 року визначав втрати УСРР внаслідок злочину геноциду в 3 941,0 тис. осіб, непрямі (дефіцит народжень) – у 1 122,0 тис., сукупні демографічні – у 5 063,0 тис., а з врахуванням кумулятивних втрат – 10 063,0 тис. осіб [10, с. 98].

Слідчий і суддя розуміли, що кількість втрат на геноцидний характер Голодомору 1932–1933 років не впливає, тому жодних зауважень щодо цього не висловили. Тим паче, що виконавці комплексної судової історико-правової експертизи зазначили: «Ключовим для кваліфікації злочинної поведінки злочинцем геноциду є не кількість вбитих людей, а намір знищити певну групу як таку через повне або часткове знищення її членів. Кількість жертв не є юридичною ознакою геноциду, а лише однією з обставин злочину» [12, с. 323]. А генерал-лейтенант Служби безпеки України Микола Герасименко додав, що «судова науково-демографічна експертиза про втрати населення України, внаслідок геноциду, ґрунтувалася лише на матеріалах кримінальної справи та не відображає повну картину сукупних та кумулятивних демографічних втрат. Ця робота потребує свого подальшого дослідження» [12, с. 8].

Отже, проблема підрахунку втрат від Голодомору-геноциду 1932–1933 років не знімалася з порядку денного, але відтепер необхідно було вивчити всі матеріали, аби на їхній базі надати для слідства конкретні цифри. Проте деякі науковці привласнили собі право самочинного бездоказового визначення кількості жертв Голодомору, замість прискіпливого і уважного вивчення архівних матеріалів та документальних джерел.

У їхньому середовищі насамперед готується проект звернення до голови оргкомітету з відкриття Монументу Голодомору у Вашингтоні Михайла Савківа Молодшого з рекомендацією не вживати на урочистій церемонії висловлювання – «від 7 до 10 мільйонів», а послуговуватися висновком Андре Граціозі, Тімоті Снайдера та Станіслава Кульчицького щодо втрат у 3,5 млн осіб. Цей проект відвозять за океан, де його підписують керівники українських наукових інституцій Північної Америки.

Водночас українсько-американська група істориків і демографів друкує статті, у яких викладає своє бачення розрахунку кількості

втрат через демографічний інструментарій [13, с. 84–112; 14, с. 76–116].

Обидві публікації звертають на себе увагу передусім тим, що в них рамки Голодомору розширені включно з 1934 роком. Як з'ясувалося, ця новація фігурує в експертному висновку вже згаданого О. Рудницького, де він в ініціативному порядку подає від себе дані про смертність у першій половині 1934 року, оцінюючи їх як втрати від «голоду 1932–1934 років». Тобто, включивши 138 тис. смертей нібито від голоду 1934 року, О. Рудницький самовільно змінив свої ж фактичні показники власне геноцидних 1932–1933 років [10, с. 98].

Пояснення О. Рудницького щодо включення 1934-го до голодних років через «аліментарну дистрофію та її ускладнення» [12, с. 333] не є переконливими, позаяк одержані в ході Другої світової поранення і хвороби, що за такою ж аналогією спричинили смерть багатьом її учасникам, скажімо, у 1946–1950 роках, не стали підставою для розширення часових рамок цієї війни до вказаних дат.

Крім того, доручення О. Рудницькому від слідчого стосовно включення до втрат Голодомору-геноциду 1932–1933 років смертей 1934 року також не було. У відповідному листі до Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, зокрема, на вирішення експертизи було поставлено такі запитання:

«– Якою є загальна кількість жертв серед населення УСРР, скільки всього загиблих людей (прямі демографічні втрати) під час Голодомору в Україні в 1932–1933 роках?

– Які непрямі демографічні втрати внаслідок Голодомору в Україні в 1932–1933 роках?

– Які демографічні наслідки для України відбулися внаслідок Голодомору в Україні в 1932–1933 роках?» [12, с. 328].

Чому О. Рудницький зробив по-своєму, важко сказати, хоча й статистика показує рівень смертності в 1934 році набагато нижчим, ніж у 1930–1931 роках, тобто напередодні цього злочину проти української

нації. Інша річ, що окремі демографи хочуть запровадити новий порядок оцінювання історичних подій, коли показники під час кризових явищ порівнюють не з даними періоду стабільного розвитку, а в роки після їх закінчення.

Зрештою, і сам О. Рудницький, погоджуючись на статус експерта в даній кримінальній справі з відповідними процесуальними обов'язками, зазначав у необхідній у таких справах письмовій підписці, що «основою для висновку судової науково-демографічної експертизи стали напрацювання експерта в дослідженні демографічних аспектів Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» [10, с. 97].

Щодо кількості втрат, то в першій із цих названих статей зазначається: «Упродовж 1932–1933 років близько 8,7 млн смертей у СРСР було спричинено голодом. Майже 98 % цих втрат припадає на три радянських республіки: Україну (3,9 млн), Росію (3,3 млн) та Казахстан (1,3 млн). Якщо розраховувати відносні втрати, тобто в розрахунку на 1000 населення, то Україна посідає друге місце після Казахстану. Втрати від голоду становлять 22 % від загальної чисельності населення Казахстану, 17 % – в Україні, 3 % – у Росії та менше 2 % – в інших республіках колишнього СРСР» [13, с. 87].

Треба зазначити, що згадані автори не дають чіткого роз'яснення, для чого вони використовують для підрахунку жертв Голодомору 1932–1933 років дані перепису 1939 року, якщо відомі показники перепису 1937 року, які при уточненні з первинними документами стають базою для реального підрахунку втрат. І зрештою, перепис 1939 року сфальсифіковано на 1,5 млн осіб, про що відомо з документів. Які правдиві кількісні показники статево-вікових груп у переписі 1937 року ретроспективно можна встановити, якщо дані вікових груп у переписі 1939 року сфальсифіковано?

Доречним тут буде навести думку російського дослідника В. Цапліна, котрий щодо цього перепису висловився чітко: «Для мене безумовно, що найголовнішим у прагненні

викривити підсумки природного руху населення і перепису 1939 р. було бажання приховати розміри масового знищення населення в 30-і роки. Загиблі мільйони з статистики зникають. Їх просто не було» [17, с. 181].

Який же стосунок до вказаного підрахунку мають події 1937–1938 років, якщо вони вже відбивають зовсім інші події? Наприклад, вивезення ув'язнених за межі республіки 1938 року чи міграцію євреїв тоді ж до Біробіджану, як і організований набір робочої сили із сільської місцевості на новобудови за межами України.

Виникають питання й щодо визначення міграційних потоків, якими згадані автори обґрунтовують свої розрахунки втрат від Голодомору-геноциду 1932–1933 років у розрізі дев'яти пунктів:

1) Вивезення ув'язнених за межі республіки в 1928–1938 роках. Інформацію щодо засуджених, переміщених у концтабори й колонії, було отримано з досліджень В. Земскова, В. Нікольського, О. Мазохіна, згідно з якими вона становить 285,0 тис. осіб у 1929–1938 роках.

2) Виселення «куркулів» за межі УСРР у 1930–1933 роках. На основі архівних даних встановлено, що чисельність вивезених у цей період сягала 364,0 тис. осіб.

3) Вимушена міграція за межі республіки в 1929–1933 роках. Це найбільший за обсягом міграційний потік селян з УСРР (–576,0 тис. осіб), оскільки він припадає на роки колективізації та голоду. При його обчисленні автори спиралися на архівну статистику та окремі публікації, яких, на жаль, не вказують.

4) Організовані сільськогосподарські переселення в інші республіки протягом 1927–1929 років. Вони стали продовженням попереднього процесу виїзду українських селян за Урал (Сибір, Далекий Схід). За даними статистики сільськогосподарських переселень, це – 80,0 тис. осіб.

5) Депортація поляків і німців у Казахстан 1936 року. Як свідчать публікації, тоді було вивезено 15 тис. сімей з прикордонних із

Польщею територій Вінницької та Київської областей.

6) Еміграція євреїв за межі республіки в 1928–1938 роках. Це єдиний із міграційних потоків, обсяги якого було отримано не безпосередньо з архівних джерел чи публікацій, а шляхом розрахунку. Він становить 57,0 тис. осіб.

7) Організований набір робочої сили із сільської місцевості на новобудови за межами України в 1935–1938 роках. До таких керованих переселень було залучено близько 170 тис. селян Вінницької, Київської, Чернігівської, Одеської та Молдавської АРСР.

8) Переселення селян в Україну з Білорусії та Росії впродовж 1933–1934 років. Після голоду в обезлюднені села Харківщини, Дніпропетровщини, Одещини й Донеччини було переміщено майже 138 тис. селян із Білорусії та регіонів Росії.

9) Виселення куркулів із Середньої Азії в УСРР в 1931 році. Майже 3 тис. сімей «куркулів» із зернових районів Узбекистану було вислано на спецпоселення в радянську Україну [13, с. 97].

Якби ці пропозиції спиралися на бездоганність статистики, на яку посилаються деякі як вітчизняні демографи та історики, так і науковці з-за океану, то не виникало б проблеми. Однак, ми гадаємо, міграційні процеси 1927–1938 років, які беруть до розгляду шановні автори, досі не реконструйовані, а це не дає можливості зробити правильні висновки, які впливають на загальний підрахунок.

До речі, указані автори чомусь виключають з переліку міграційних процесів такий важливий напрям наукових досліджень, як завезення робочої сили з-поза меж УСРР у 1927–1938 роках. Про нього немає жодного слова, хоча він впливав на зміну кількості населення УСРР уже перед Голодомором-геноцидом 1932–1933 років. Особливо це стосувалося півдня і сходу України, де заклалися великі промислові гіганти. Хмари вербувальників розліталися тоді по всіх регіонах Росії й інших радянських республік

з метою набрати якомога більше робочої сили, насамперед для Донбасу, хоча чимало необхідних спеціалістів було і в українських селах. Скажімо, заступник завідувача відділу Наркомату праці УСРР Полтавченко 1 липня 1927 року не підписав посвідчення про набір вербувальником Луганської біржі праці І. Раконіним 300 мулярів, 200 теслярів і 150 каменоломів у Брянській і Орловській губерніях, зазначивши, що цей контингент можна набрати в Гніванському районі Вінницького округу [8, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 86, 87].

Проте це був виняток, оскільки основний потік робочої сили в той-таки Донбас спрямовувався саме з-поза меж УСРР. Так, Сталінська біржа праці просила 14 липня 1927 року сприяти відрядженню в Калугу К. Полятова для вербування мулярів, оскільки, мовляв, ними «здійснювалося вербування за вищими цінами» [8, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 103].

Згаданий Полтавченко 23 липня 1927 року дозволив Луганському патронному заводу набирати 150 теслярів, 5 паркетників по асфальту і 30 мулярів по цеглі в Курській, Орловській і Калузькій губерніях [8, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 120], а 28 липня 1927 року він дозволив представникові Макіївського меткомбінату набирати 100 мулярів і 50 теслярів у Гомельській і Курській губерніях [8, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 128].

Ліфшиць, який підписувався за завідувача відділу ринку праці НКП УСРР 24 серпня 1927 року дозволив Й. Корчицю вербувати для Горлівської контори «Будвугілля», Краматорського машинобудівного заводу, Єнакіївського металургійного заводу і часово-ярських керамічних підприємств у Курській, Орловській і Тамбовській губерніях 150 мулярів, 200 штукатурів, 50 арматурників, 180 теслярів, 5 покрівельників, 27 малярів, 7 склярів, 10 альфрейників і 21 столяра [8, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 114].

Вербувальник Й. Шварц мав набрати в Старооскольському повіті Курської губернії

1000 мулярів, у Новозибківському повіті – 2000 [8, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 130].

20 вересня 1927 року Ліфшиць дав дозвіл представникові Єнакієвського заводу імені Рикова І. Трошину здійснювати набір у Курській і Орловській губерніях 30 мулярів, 60 штукатурів, 4 альфрейників, 45 теслярів і столярів [8, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, арк. 147].

Такий підхід до забезпечення робочою силою українських новобудов триватиме й надалі. Так, 16 листопада 1930 року новий план вербування робітників для шахт Донбасу з-поза меж УСРР затверджується в таких цифрах: з Білорусі 1100 – для тресту «Артемвугілля», Центрально-Чорноземної області 1050 – для «Донбасантрациту» і 1600 – для «Сталінвугілля», а із Смоленщини 1250 – для «Луганськвугілля» [8, ф. 2623, оп. 1, спр. 3053, спр. 4724, арк. 3–3 зв.]. А ще ж для підприємств Донбасжитлобуду мали завербувати 4000 робітників поза межами УСРР [8, ф. 2623, оп. 1, спр. 6812, арк. 1].

Водночас необхідно визнати, що вплив українського селянства на будівництво був вельми незначним. Воно не усвідомлювало потреби формувати власний національний робітничий клас за рахунок українізації промислових центрів через переїзд до міста й опанування ремеслом, як це вдалося чехам, латишам, литовцям, полякам та ін.

Наше селянство, з діда-прадіда прив'язане до землі, у прагненні володіти нею готове було покинути рідний край і їхати аж на береги Тихого океану на союзні колфонди, але не поспішало оволодівати близьким місцем. Наприклад, з тодішнього Бабанського району замість 525 колгоспників у 1931 році погодилося їхати на Дніпробуд тільки 85, з Кам'янець-Подільського – відповідно 335 і 6, Тульчинського – 115 і 0, Чубарівського – 360 і 48, Держинського – 388 і 23, Карл-Лібкнехтівського – 89 і 10, Черняхівського – 146 і 0, Любашівського – 75 і 0, Городоцького – 210 і 0, Мархлевського – 31 і 4, Путивльського – 34 і 0, Тиврівського –

196 і 0, Гадяцького – 115 і 0, Ярунського – 80 і 28 [3, ф. Р-995, оп. 16, спр. 22, арк. 8–40].

Відтак владі за цих обставин повністю розв'язувалися руки для набору робочої сили насамперед з Росії. В архівних фондах за 1930 рік збереглися службові записки щодо переваги набору робочої сили саме звідти. Зокрема, головний інженер будівництва Дніпрогесу повідомляє з Москви, як йому вдалося домовитися про набір 1000 теслярів з Московської області й дістати дозвіл на залучення робочої сили із Центрально-Чорноземної області [3, ф. Р-995, оп. 16, спр. 11, арк. 37, 38].

Чому так детально зупиняємося на цих фактах? Та тому, що саме ця робоча сила з родинами (як механічний приріст) і народжені (як природний) додалися до кількості населення УСРР після перепису 1926 року, коли зафіксовано 28,9 млн осіб. Отже, на 1 січня 1932 року влада оцінювала кількість населення в 32 680,7 тис. осіб: у 1927-му народилося 1 184,4 тис., 1928-му – 1 139,3 тис., 1929-му – 1 080,0 тис., 1930-му – 1 023,0 тис., 1931-му – 975,3 тис. [9, ф. 1, оп. 20, спр. 7163, арк. 16], до яких додалися мігранти з інших республік СРСР.

Уважно проаналізувавши методику демографічних розрахунків втрат від Голодомору-геноциду 1932–1933 років і первинні документи вітчизняних архівів, автор цих рядків, з огляду на те, що в кримінальному процесі до уваги має насамперед братися фіксація факту, а не аналітичний висновок експертів (у даному випадку демографів) щодо його існування, запропонував свій підхід до визначення кількості жертв Голодомору-геноциду 1932–1933 років на основі аналізу саме первинних матеріалів, які збереглися в Києві та областях, що не потребує визначати головною складовою підрахунку демографічні розрахунки.

Суть його полягає в тому, що коли від уточненої за порайонними результатами цифри кількості населення на січень 1937 року в 27 851,0 тис. осіб відняти кількість приросту в 1934 році (88,2 тис. осіб), 1935-му (417,2 тис.) і 1936-му (533,7 тис.) – усього

1 039,1 тис., то маємо на 1 січня 1934 року 26 812,0 тис. осіб. А мало бути 33 933,4 тис.: до кількості населення на 1 січня 1932 року в 32 680,7 тис. осіб додаємо народжених у 1932–1933 роках в кількості 1 252,7 тис. осіб. Отже, різниця на 1 січня 1934 року становить 7 121,4 тис. осіб.

Деякі опоненти вважають, що цифру втрат у 7 млн можна «підлаштувати» [14, с. 192]. Як це зробити, коли існують документи, створені державними органами влади, які насамперед розглядаються дослідниками, важко збагнути. Чому історико-правовий підрахунок на основі первинних документів має поступитися місцем демографічним розрахункам, які зовсім не враховують, скажімо, уже згадане завезення робочої сили з-поза меж УСРР у роки першої п'ятирічки?

Мало того, кількість населення УСРР на 1 січня 1932 року була озвучена її владою в кількості 32 680,7 тис. осіб; ця цифра була підтверджена й економістом С. Сосновим, котрий підготував в еміграції спеціальну статтю із цього приводу. Він зазначав: «Хоч як большевики заперечували наявність голоду на Україні, проте в двох надрукованих офіційних джерелах наведено цифри населення на 1 січня 1932 р. і на 1 січня 1933 р., які, стверджуючи факт загибелі з голоду значної кількості населення, в той же час дозволяють уточнити, скільки загинуло в 1932 р. і скільки в 1933 р. Перше джерело – “Довідник з основних статистично-економічних відомостей”, виданий у 1933 році. За цим довідником на 1.1.1932 року на Україні було 32.680.700 душ (цифра цілком збігається з нашими обрахунками населення на цю дату, оскільки при її обчисленні управління справами виходило з того відсотку приросту населення, що й ми, а саме 2,3 відсотка» [16]. Далі С. Сосновий писав: «Ми, за формулою складних відсотків, на 1 січня 1932 року мали 32.680.700 душ, на 1 січня 1933 року

повинні були мати 33.406.100 душ, а на 1 січня 1934 року – 34.258.000 душ» [16].

Це демографічні розрахунки незаангажованого українського дослідника, який не «підлаштовувався» під потрібну цифру, але він ствердив дані офіційної статистики на 1 січня 1932 року, якими користується і автор цих рядків, а також визначив можливу кількість населення УСРР на 1 січня 1934 року, що необхідно для встановлення втрат за 1932–1933 роки.

Наша цифра на вказану дату, як бачимо, дещо менша – 33 933,4 тис. осіб, бо за 1932–1933 роки народжуваність не зростала на 2,3 %, а різко зменшилася.

Некоректність обрахунків чисельності людських жертв (у 3,9 млн) виявляється не лише у використанні сфальсифікованого перепису 1939 року, який не має прямого стосунку до підрахунку втрат, а й у замовчуванні завезення робочої сили до УСРР в 1932–1936 роках, облік якої в переписі 1937 року приховав відповідну кількість померлих з голоду українських селян у 1932–1933 роках.

Цю закономірність, мабуть, першим зрозумів начальник Управління народногосподарського обліку УСРР Олександр Асаткін, бо коли стало відомо про катастрофічне зменшення населення України у 1937 році в порівнянні до початку 1932 року і що за провали планів зростання населення відповідальність перекаладуть на статистиків, то він намагався відвести від себе очікуваний удар задалегідь. Тому й Асаткін побачив причини вже лише в зовнішній міграції. Він, зокрема, писав, що «пояснення цьому явищу треба шукати <...> у збільшеному пересуванні населення за межі УСРР» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 7163, арк. 17].

Проте це виявилось невідповідним реальним міграційним процесам. Скажімо, з виявлених документів щодо зовнішнього механічного руху Харківської області в 1932–1936 картина виглядає так:

	1932 Прибуло / Вибуло	1934 Прибуло / Вибуло	1935 Прибуло / Вибуло	1936 Прибуло / Вибуло
РСФРР	92485 / 73206	71880 / 57053	75102 / 70715	101727 / 79157
Каз. АСРР	71440 / 417	442 / –	663 / 339	697 / 479
Кир. АСРР	168 / 169	73 / –	183 / 87	136 / 101
БСРР	2705 / 2216	1921 / 1717	2778 / 2685	2720 / 2388
ЗСФРР	2201 / 1805	2087 / 1869	3317 / 2318	3479 / 3328
Азер. СРР	899 / 792	599 / 616	1321 / 855	1381 / 1516
Вірм. СРР	95 / 60	152 / 141	372 / 269	489 / 393
Груз. СРР	1155 / 926	1281 / 1030	1613 / 1191	1609 / 1349
Узб. СРР	443 / 369	435 / 312	582 / 463	639 / 630
Тадж. СРР	75 / 61	97 / 37	176 / 79	146 / 102
Туркм. СРР	189 / 926*	112 / 138	322 / 177	441 / 84

[6, ф. Р-5231, оп. 2, спр. 2, арк. 5, 5 зв.; спр. 10, арк. 1, 1 зв.; спр. 18, арк. 7, 7 зв.; спр. 27, арк. 7, 7 зв.].

Великий потік робочої сили з інших радянських республік спрямовувався і в інші промислові регіони УСРР у вказаний період. Особливо багато завозили в 1932–1933 роках з Росії й Білорусі, відмовляючи своїм голодним селянам, які прагнули влаштуватися на заводи й фабрики, аби одержати продовольчий пайок. Так, член колегії Наркомпраці Худокормов 8 січня 1932 року доповідав Раднаркому УСРР про те, що для забезпечення промисловості й будівництва робочою силою в 1932 році необхідно мати додатково близько 600 тис. осіб, у тому числі 130 тис. для шахт Донбасу. Для останніх з УСРР планувалося завербувати 44 тис., а з РСФРР – 64 тис. [8, ф. 539, оп. 10, спр. 73. арк. 24].

Потребу в 130 тис. кваліфікованих робітниках планували покрити за рахунок підготовки господарським способом 70 тис., а також шляхом вербування 20 тис. з районів УСРР і 40 тис. – з РСФРР [8, ф. 539, оп. 10, спр. 73, арк. 25].

План вербування по тресту «Сталінвугілля» на березень – травень 1932 року передбачав такі показники: 6575 осіб, у тому числі з УСРР – 2375, ЦЧО – 800, Татарстану – 2500, БСРР – 900. Було завербовано за березень, квітень і 20 днів травня лише 1010 осіб,

у тому числі з УСРР – 479, ЦЧО – 309, Татарстану – 212 і БСРР – 10 [9, ф. 1, оп. 20, спр. 5315, арк. 16].

Традиція завезення робочої сили з-поза меж УСРР набула особливого розвитку з початком Голодомору. Як засвідчують документи, «наиболее устойчивыми оказались группы вербованных из Западной области и Тат. Республики... По выполнению плана Украина оказалась на последнем месте» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 5588, арк. 5].

Із цього приводу 23 січня 1932 року Косіору повідомляли: «Сейчас мы наблюдаем такую картину: старые шахтеры из Белоруссии и Центральной Черноземной области, которые в последние годы засели в деревне, снимаются с “якоря” со всеми своими пожитками, семьями и сватами и едут в Донбасс, и как будто оседают в Донбассе всерьез и надолго» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 5588, арк. 9].

Звісно, на це було звернуто увагу і вже 10 квітня 1932 року члени і кандидати в члени політбюро ЦК КП(б)У розглядали доповідну записку щодо необхідності «для пополнения убыли в рабочей силе произвести новую вербовку рабочей силы для Донбасса в количестве 20 тыс. человек. Из них 10 тыс. в пределах Украины, а остальные 10 тыс. в пределах

РСФСР, о чем просить ЦК ВКП(б)» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 5313, арк. 84].

Цю тенденцію – вербувати будь-що за межами УСРР – підхоплювали і в низах. Так, керівники хімічного заводу імені Петровського, якому в серпні 1932 року не вистачало 2795 робітників, просили вищі інстанції «отвести иные районы на Украине, обязав районные организации обеспечить отпуск людей с колхозов, и поставит вопрос перед ЦК ВКП(б) и Наркомтрудом о выделении районов в РСФСР и Белорусской ССР для организованного набора рабочей силы» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 5326, арк. 8, 9].

Водночас набуло поширення таке явище, як самоплив робочої сили, у тому числі й з-поза меж УСРР, і на інших великих підприємствах. Наприклад, за вісім місяців 1932 року на будівництво «Азовсталі» прибуло самопливом 7849 робітників і тільки 3002 було завербовано [9, ф. 1, оп. 20, спр. 5599, арк. 5].

Вербування робочої сили з-поза меж УСРР стояло на першому місці і в учасників спеціальної наради щодо «упорядочения дела вербовки рабочей силы для угольной промышленности Донбасса» при Донецькому обкомі КП(б)У в січні 1933 року, на яку запрошувалися «представители НКТруда СССР и УСРР, Главтопа, угольных трестов Донбасса и их уполномоченных по областям, представителей обкома ЦЧО, Белоруссии, Татарии, Киевщины, Винницы...» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 6237, арк. 33].

Ініціативу в цьому плані доручалося проявляти місцевим «смотрящим Москвы». Так, 4 серпня 1933 року секретар Дніпропетровського обкому Хазанов просив Кагановича й Косіора «выделить дополнительные лимиты на ввоз квалифицированной и неквалифицированной рабочей силы из других областей и республик Союза в количестве до 36.000 человек (желательно из Татарской, Башкирской и Белорусской республик)» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 6241, арк. 31].

24 липня 1933 року бюро обкому ухвалило: «Учитывая, что внутриобластные

ресурсы рабочей силы не могут покрыть всех потребностей заводов и новостроек в области, просить ЦК ВКП(б), ЦК КПБУ и Наркомтяжпром оказать заводам и новостройкам нашей области и в первую очередь заводам Петровского и Дзержинского путем завоза рабочей силы из других областей и краев Союза, с тем, чтобы Наркомтруд прикрепил для вербовки Татарии и Башкирии и выделил дополнительные лимиты на квалифицированную и неквалифицированную рабочую силу» [2, ф. П-19, оп. 1, спр. 525, арк. 49 зв.].

Той-таки секретар Дніпропетровського обкому партії Хазанов 25 вересня 1933 року, повідомляючи Кагановича й Постишева про те, що на будовах регіону працює близько 25 тис. завербованих колгоспників із Середньої Волги, просив дозволити «на заработанные ими деньги в организованном порядке закупить хлеб в период разрешения свободной торговли хлебом» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 6243, арк. 71].

Через три тижні Дніпропетровський обком просить Кагановича дозволити «выделить дополнительные лимиты на ввоз в область рабочей силы на 36.000 чел., желательно из Татарской, Башкирской и Белорусской республик» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 6241, арк. 33]. А 3 листопада 1933 року бюро розглянуло питання щодо підготовки до прийому заводами області завербованої робочої сили на Середній Волзі. Було висловлено стурбованість, що Дніпрокомбінат не освоїв нарядів на вербування в цьому російському регіоні на 12 тис. робітників. Заводи імені Дзержинського і Петровського (трест «Дзержинськбуд») – по 2 тис., трест «Руда», Кривбасбуд – по 4 тис. Незадовільно освоювали додаткові фонди в Самарському краї також Нікопольбуд (наряд на 1000 робітників), Криворіжжякоксохіммонтаж (1000), Запоріжжякоксохімбуд (2000) [2, ф. П-19, оп. 1, спр. 529, арк. 123 зв.].

Це питання, з усього видно, було й на контролі в Кремлі, оскільки 5 липня 1932 року помічник Сталіна телеграфував Косіору, щоб «мобилізувати в августі 25.000 чел., в сен-

тябре 29.000 чел. (Татарии, Черноземной, Белоруссии, Украине и в Западной области» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 5315, арк. 91].

Відтак на місцях у російській глибинці намагалися виконати наряди Москви. Скажімо, секретар обкому Центрально-Чорноземної області Малинов телеграфував секретарю ЦК КП(б)У Терехову: «Воздействуйте на тресты угля Украины немедленно в переводе уполномоченному Главтопа Воронеж денег отправки завербованных рабочих тчк» [9, ф. 1, оп. 20, спр. 5315, арк. 105].

Ці «підказки» з Росії негайно підштовхували керівників промислових підприємств України до активних дій. Так, трест «Сталінвугілля» в грудні 1932 року розіслав 516 вербувальників, з яких по Україні лише 40 [9, ф. 1, оп. 20, спр. 5315, арк. 120].

Зрозуміло, що це лише окремі документи щодо завезення робочої сили в УСРР у 1932–1936 роках. Комплексне вивчення цієї проблеми дасть змогу визначити механічний рух в УСРР в кількісному вираженні, що уможливить точніше оцінити втрати від Голодомору 1932–1933 років, оскільки прибулі до УСРР у вказаному періоді будуть зафіксовані зі своїми родинами як громадяни цієї радянської республіки.

З огляду на те, що Голодомор-геноцид 1932–1933 років є свідомим масовим народобивством, основним напрямом дослідження цього кримінального злочину мусить бути історико-правовий на базі офіційних статистичних даних, а демографічні розрахунки можуть слугувати лише допоміжним інструментом для визначення конкретної кількості.

Однак заангажована на цифру втрат у 3,9 млн осіб названа українсько-американська група відкидає різні пропозиції підрахунку, які можуть допомогти у встановленні реальних втрат. Зокрема, вона не звертає уваги на відповідність прийому до перших класів дітей 8-річного віку, починаючи з 1 вересня 1933 року, з кількістю народжених свого часу у конкретних населених пунктах. Чому, скажімо, вказаних демографів та істо-

риків не насторожив той факт, що 1 вересня 1932 року до перших класів Петриківського району Дніпропетровської області влилося 1737 дітей, а через рік до другого класу перейшло за уточненими даними лише **867**. Така сама тенденція виявилася й щодо другокласників і третьокласників: відповідно 1275 і **695**, 1126 і **693** [2, ф. П-19, оп. 1, спр. 483, арк. 154]. Якщо вона була такою повсюдно, то принаймні мільйон дітей не дорахувалася українська школа 1 вересня 1933 року тільки в цих трьох початкових класах.

Недобір першокласників давав про себе знати і в наступних роках, що бачимо на конкретних фактах. Так, 1 вересня 1935 року, скажімо, у перші класи початкових (п), неповносередніх (нс) і середніх (с) шкіл Плисківського і Погребищенського районів, що входили тоді до Київської області, прийшло набагато менше дітей, ніж їх народилося 1927 року. Наприклад, за парти Адамівської початкової школи Плисківського району сіло 34 першаки, а в 1927-му в цьому населеному пункті на світ з'явилося 68 дітей, в Андрушівській (нс) ці показники були відповідно 41 і 135, Обозівській (п) – 17 і 57, Паріївській (п) – 18 і 37, Попівській (п) – 14 і 42 [1, ф. 6129, оп. 4, спр. 11, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 48, 49, 50, 51, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65; 4; Ф. Р-144, оп. 1, спр. 1866, арк. 1–65].

Подібна ситуація склалася і в сусідньому (Погребищенському) районі. Скажімо, показники Ординецької (нс) – 30 і 76, Борщагівської (нс) – 29 і 93, Круподеринецької (нс) – 63 і 78, Павлівської (нс) – 66 і 100, Білешківської (нс) – 37 і 106, Гопчицької (нс) – 78 і 108, Старостинецької (нс) – 36 і 106, Люлинецької (п) – 19 і 42, Кулешівській (п) – 11 і 25, Іваньківській (п) – 19 і 25 [1, ф. 6129, оп. 4, спр. 11, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 40, 41, 42, 43; 4, ф. Р-144, оп. 1, спр. 1882, арк. 1–48].

Не менш наочною є картина й щодо наповнення початкових класів Барішівського

району Київської області на 1 вересня 1940 року (* – неповні дані про народження за відповідний рік). З наведеної таблиці можна переконатися, що найбільших втрат зазнала

саме вікова група 1932 року, тобто народжені перед Голодомором, а отже, найменш зміцнілі перед таким суворим випробуванням [ДАКО, ф. Р-144, оп. 1, спр. 2538, арк. 1–26]:

Населенні пункти	Народилося в 1932 році	З народжених у 1932 році пішло до 1 класу в 1940 році	З народжених у 1931 році пішло до 2 класу в 1940 році	З народжених у 1930 році пішло до 3 класу в 1940 році	З народжених у 1929 році пішло до 4 класу в 1940 році
Барішівка	46	23	46/35	75/34	85*/35
Бзів	40*	13	52/24	76/29	60/36
Борщів	16	4	24/3	33/14	28/15
Війтовці	108	10	151/56	148/59	60*/78
Власівка	27*	8	32/19	39/33	46/44
Волошинівка	24*	13	41/20	39/38	46/20
Гостролуччя	76	51	107/77	121/73	114/64
Дернівка	38	13	28/23	34/26	42/34
Коржі	20*	5	12/12	23/20	27/20
Корніївка	40	7	53/29	64/52	66/35
Липняки	39	19	-/23	38/32	40/27
Лукаші	26*	27	64/38	84/40	68/38
Лук'янівка	41	10	50/17	55/32	61/31
Мала Стариця	17	7	23/20	27/19	26/11
Морозівка	44	17	49/34	75/44	77/35
Масківці	47	6	47/26	69/28	64/12
Паришків	51	16	63/35	61/29	73/49
Пасічна	20	12	16/15	-/18	-/33
Рудницьке	35	16	39/15	43/17	63/35
Селичівка	58	17	63/35	68/36	65/39
Селище	2*	15	61/40	58/35	54/29
Сизенків	21	12	18/17	32/29	23/14
Скопці	96*	29	118*/72	205/93	187/80

Навіть у такому поліському районі Київщини, як Іванківський, де, здавалося, багатства лісів і річок мали б зарадити масовому Голодомору, школи прийняли в 1940 році також набагато менше першокласників. **А в багатьох селах тут узагалі не**

набрали перших класів, хоча вісім років перед тим там народилася достатня кількість дітей для їх відкриття. Як і перед тим, що давало можливість мати перші класи в 1937–1939 роках [4, ф. Р-144, оп. 1, спр. 2541, арк. 1–41]:

Школи	Народилося в 1932 році	Пішло до 1 класу в 1940 році	У тому числі 8-річних	Пішло до 2 класу в 1940 році	Пішло до 3 класу в 1940 році	Пішло до 4 класу в 1940 році	Разом
Білоберезька п	19*	-	-	15	21	17	53
Блідчанська нс	23*тр.	24	15	58	45	53	180
Болотнянська п	14	-	-	16	10	12	32
Воропаївська п	13	-	-	15	30	-	45
Ворошилівська п	-	20	14	19	25	16	77
Доманівська нс	-	11	1	17	23	19	70
Запрудська нс	40*	44	38	29	44	38	155
Зимовицька п	8	11	8	8	-	9	28
Іванківська с	60	46	35	60	55	73	234
Карпилівська п	17	-	-	16	16	6	38
Ковалівська п	14	-	-	17	25	-	42
Коленцівська нс	50	30	13	50	28	26	134
Красилівська рнс	62	19	11	25	33	29	106
Леонівська нс	17*	22	8	16	25	12	75
Любидванська п	6	-	-	12	-	20	32
Макарівська нс	36	31	17	34	57	55	177
Новомакалевицька п	25	10	4	21	14	17	62
Новосокільська нс	37	10	2	10	20	18	58
Обуховицька с	67	40	15	79	74	62	255
Ораненська нс	22	21	9	25	27	38	111
Орджонікідзевська п	9	9	1	9	16	14	48
Оцительська нс	33	10	3	30	35	35	110
Пироговицька нс	27	5	3	18	24	28	75
Потоцька п	17	9	3	12	15	15	51
Приборська нс	43	27	20	37	57	55	176
Руднетальська нс	26	9	4	17	34	17	77
Русаківська нс	38	16	5	29	37	39	121
Русаківська п (дитбудинок)	-	34	21	29	35	31	123
Станишівська нс	16*	24	10	60	39	58	181
Старосоколівська п	17	9	5	14	15	20	58
Сукачівська нс	54	56	30	34	35	40	145
Федорівська п	-	-	-	12	13	15	40

Феневицька с	78	40	20	43	70	60	213
Хочівська п	-	-	-	11	17	-	28
Шпилівська нс	48	26	15	33	49	20	128

Як вижили народжені в 1932 році в колишньому Іркліївському районі Полтавської області, який входить тепер до складу Чернобаївського району на Черкащині, можна побачити з наступної таблиці, хоча в документах відсутні дані про вік першокласників. **Проте знову ж таки найбільших**

втрат зазнали найменші, якщо врахувати, що народжуваність в українському селі на переломі 1920-х років була приблизно однаковою [7, ф. Р-5899, оп. 23, спр. 1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 25, 26, 51, 52, 59, 60, 63, 67; 5, ф. 3938, оп. 1, спр. 195, арк. 69–72].

Школи	Народилося в 1932 році	Пішло до 1 класу в 1940 році	Пішло до 2 класу в 1940 році	Пішло до 3 класу в 1940 році	Пішло до 4 класу в 1940 році
Іркліївська с	29	14	18	35	17
Лихолітська нс	35	21	42	56	43
Павленківська п	8	-	18	-	22
Лящівська нс	70	40	56	81	68
Михайлівська п	4	-	37	-	28
Загородищенська п	11	-	40	-	35
Червоногорська п	22	7	-	17	-
Каврайська п	12	5	-	19	-
Демківська п	24	15	20	26	29
Бузьківська п	30	6	24	35	-
Наміснрянська п	-	5	7	13	-
Кітлівська п	6*	8	23	31	-
Васютинська п	89	25	35	31	37
Васютинська с	-	28	44	44	40
Старосільська п	14	-	22	33	-
Чехівська п	15	-	26	-	31
Червонохижинська п	23	-	23	31	-
Мутиська п	27	13	-	25	-
Мойсінська нс	31	18	27	38	41
Пищиківська нс	14	7	5	22	21
Москаленська нс	69	48	43	55	40
Ревбінська нс	36	16	37	41	45

Староковрайська нс	37	17	25	27	33
Першомайська нс	24	10	21	22	27
Скородиська нс	49	31	57	41	46
Червоносільська нс	32	9	10	32	32
Воронинська нс	27	13	29	32	26
Крутьківська нс	42	25	56	48	50
Самовицька нс	38	28	22	59	32
Митьківська нс	48	25	38	37	35
Мельниківська с	59	35	42	59	71

Отже, картина з наповненням перших класів сільських загальноосвітніх шкіл України після 1933 року складається скрізь майже однаковою – 30–40 відсотків дітей, народжених у 1924–1932 роках в УСРР, не сіли за парти. Якщо врахувати, що за 1924–1932 роки на світ появилось близько 10 млн осіб (скажімо, у 1924-му – 1 162,9 тис., 1925-му – 1 196,8 тис., 1926-му – 1 207,9 тис., 1927-му – 1 184,4 тис., 1928-му – 1 139,3 тис., 1929-му – 1 080,0 тис., 1930-му – 1 023,0 тис., 1931-му – 975,3 тис., 1932-му – 782,0 тис. [15, с. 13; 9, ф. 1, оп. 20, спр. 7163, арк. 16] – цей приріст відбувався головним чином за рахунок села), то цілком вірогідною є втрата в 1932–1933 роках щонайменше 3 млн першокласників і майбутніх школярів початкових класів. Якщо, крім цих жертв Голодомору, врахувати і тих, хто в 1933-му належав до середнього і старшого шкільного віку, то матимемо ще мінімум пів мільйона жертв.

Зважаючи на те, що втрати тільки дітей дошкільного і шкільного віку становили щонайменше 3,5 млн осіб, вважаємо цілком реальним, що мінімум 7 млн населення УСРР стали жертвами Голодомору-геноциду 1932–1933 років.

На жаль, деякі демографи, цього не беруть до уваги, а просто намагаються нав'язати умови підрахунку втрат від Голодомору-геноциду 1932–1933 років без детального вивчення первинних документів українських архівів.

Утім, давайте погодимося, що демографічний аналіз – це щось інше, ніж власне істо-

рико-правовий, де, зокрема, у кримінальному процесі, треба спиратися насамперед на документи, давати їм оцінку, як і усним свідченням. Первинні матеріали відіграють тут визначальну роль, а не теоретичні оцінки на основі демографічних розрахунків.

Як, скажімо, можна ігнорувати свідчення іноземних дипломатів, які одержували конфіденційну інформацію від більшовицьких високопосадовців?

Зрештою, чому окрема група демографів і деякі історики, організовуючи на одержанні з-за кордону гранти різні конференції в Україні, намагаються не згадувати на них про втрати української нації в 1932–1933 роках у кількості від 7 до 10 мільйонів?

Тож цілком очевидно, що не окремі демографи й примкнулі до них історики, а слідство й судовий процес мають дати правову оцінку заявам німецьких дипломатів, котрі й називали цифри втрат від 7 до 10 мільйонів і більше.

Ось чому остаточний висновок повинні зробити історики та правники в рамках кримінального провадження й судового розслідування із залученням у необхідних випадках спеціалістів-демографів. Для цього необхідно, на думку вже згаданого М. Герасименка в його статті «Геноцид – злочин проти людяності, особливості розслідування», провести історико-статистичне й криміналістичне дослідження [18].

Тож залишається сподіватися, що історико-правовий підхід до оцінки втрат укра-

їнської нації під час Голодомору-геноциду 1932–1933 років буде належно використаний у розгляді цієї справи, оскільки виконані О. Рудницьким «розрахунки прямих демо-

графічних втрат УСРР» у 1932–1933 роках не мають надійної інформаційної складової, а тому неадекватно відображають картину втрат.

Список використаних джерел

1. Державний архів Вінницької області.
2. Державний архів Дніпропетровської області.
3. Державний архів Запорізької області.
4. Державний архів Київської області.
5. Державний архів Полтавської області.
6. Державний архів Харківської області.
7. Державний архів Черкаської області.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
10. Вісник Служби безпеки України. Спеціальний випуск. За матеріалами кримінальної справи про Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні. Київ, 2010. Ч. 57.
11. Воловина О., Плохій С., Левчук Н., Рудницький О., Ковбасюк А., Шевчук П. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 76–116.

12. *Геноцид в Україні 1932–1933 рр. За матеріалами кримінальної справи № 475*. Київ, 2014.
13. Левчук Н., Боряк Т., Воловина О., Рудницький О., Ковбасюк А. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр. : Нові оцінки. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 84–112.
14. Левчук Н. До питання про «старі» та «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 2018. № 2. С. 179–193.
15. Природний рух людности України в 1929 р. *Статистика України. Серія І. Демографія*. Т. 4. Вип. 10, № 213. Харків : Господарство України, 1932.
16. *Українські вісті (Новий Ульм)*. 1950. Ч. 11.
17. Цаплин В. Письма в редакцию. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы. *Вопросы истории*. (Москва). 1989. № 4. С. 175–181.
18. *Часопис*. 2020. № 2.

References

1. *State Archives of Vinnytsia Region*.
2. *State Archives of Dnipropetrovsk Region*.
3. *State Archives of Zaporizhzhia Region*.
4. *State Archives of Kyiv Region*.
5. *State Archives of Poltava Region*.
6. *State Archives of Kharkiv Region*.
7. *State Archives of Cherkasy Region*.
8. *Central State Archives of Supreme Bodies of State Power and Government of Ukraine*.
9. *Central State Archives of Public Organizations of Ukraine*.
10. *Bulletin of the Security Service of Ukraine. A Special Edition. According to the Criminal Case on the 1932–1933 Holodomor-Genocide in Ukraine*. Kyiv, 2010, no. 57 [in Ukrainian].
11. VOLOVYNA, Oleh, Serhiy PLOKHIIY, Nataliya LEVCHUK, Omelian RUDNYTSKYI, Alla KOVBASIUK, Pavlo SHEVCHUK. *Regional Variations of the 1932–34 Famine Losses in Ukraine*. In: Valeriy SMOLIY, ed.-in-chief, *The Ukrainian Historical Journal*, 2017, 2, 76–116 [in Ukrainian].
12. HERASYMENKO, Mykola, Valeriy UDOVYCHENKO (compilers). *Genocide in Ukraine in 1932–1933. According to the Materials of the Criminal Case # 475*. Mykhaylo Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of

- Ukraine; Ukrainian Institute of National Remembrance; Security Service of Ukraine. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
13. LEVCHUK, Nataliya, Tetiana BORIAK, Oleh VOLOVYNA, Omelian RUDNYTSKYI, Alla KOVBASIUK. Losses of Urban and Rural Populations of Ukraine because of the 1932–1934 Holodomor: New Estimates. In: Valeriy SMOLIY, ed.-in-chief, *The Ukrainian Historical Journal*, 2015, 4, 84–112 [in Ukrainian].
14. LEVCHUK, Natalia. On the Issue of Old and New Approaches to Estimating the Losses of Ukraine's Population because of the 1932–1933 Holodomor. In: Valeriy SMOLIY, ed.-in-chief, *The Ukrainian Historical Journal*, 2018, 2, 179–193 [in Ukrainian].
15. Natural Movement of Ukraine's Population in 1929. In: *Statistics of Ukraine. Series I. Demography*. Vol. 4, iss. 10, no. 213. Kharkiv: Economy of Ukraine, 1932 [in Ukrainian].
16. *The Ukrainian News*. Neu-Ulm, 1950. Ch. 11 [in Ukrainian].
17. TSAPLIN, Vsevolod. Letters to the Editor. Statistics of Stalinism Victims in the 1930s. In: Akhmed ISKENDEROV, ed.-in-chief, *Issues of History*. Moscow, 1989, no. 4, pp. 175–181 [in Russian].
18. *The Gazette*. Kyiv, 2020, no. 2 [in Ukrainian].